

ЗНАМЕНІТІ ПОДІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВЛАДИСЛАВ
КАРНАЦЕВИЧ

БИТВА ПІД КОНОТОПОМ

FOLIO

Знамениті події історії України

Владислав Карнацевич

Битва під Конотопом

«ОМІКО»

2010

УДК 94(477)

Карнацевич В. Л.

Битва під Конотопом / В. Л. Карнацевич — «ОМІКО»,
2010 — (Знамениті події історії України)

Битва під Конотопом, в якій українська армія під проводом гетьмана Івана Виговського разом з кримськими татарами перемогла цвіт московського війська, довгий час була однією з найтаємніших сторінок історії України. Часи змінилися, та запитань з приводу того, що саме відбулося влітку 1659 року і які були наслідки тієї битви, причини того, чому українцям не судилося розвинути успіх, і досі хвилюють істориків і тих, хто не байдужий до минулого рідної батьківщини...

УДК 94(477)

© Карнацевич В. Л., 2010

© ОМІКО, 2010

Содержание

Вступ	6
Початок.	8
Гетьман Іван Виговський. Загострення московсько-українських відносин	12
Кінець ознайомительного фрагмента.	18

Владислав Карнацевич

Битва під Конотопом

Знамениті події
історії України

Владислав
Карнацевич

БИТВА ПІД КОНОТОПОМ

Харків
«Фоліо»
2019

Вступ

Події бурхливого XVII століття в Україні продовжують привертати увагу не лише тих, хто за своїм фахом або хобі регулярно займається вітчизняною історією, але і багатьох інших наших сучасників. Одна з причин цього – молодість незалежної держави Україна. Суверенна ідея вимагала і вимагає аргументації, яку в усі часи шукали в першу чергу в історії країни. Тим більш, в тій історії, що довгий час контролювалася і коригувалася поза межами держави. Оцінки вчинків видатних державних діячів минулого за останні двадцять років змінилися підчас кардинально. При чому те, що почали стверджувати історики, в результаті взяли на озброєння і політики, і журналісти, і кінорежисери, і пересічні українці. Гостроту проблеми переоцінки історії додає очевидна розбіжність у поглядах на неї представників різних верств українського суспільства. Розбіжність, що обумовлена регіональними особливостями, етнічними та мовними відмінностями, віком учасників численних дискусій і, нарешті, самою історією, навколо якої точаться спори.

Все вказує на те, що фундамент для формування цих особливостей і відмінностей в українській нації був закладений саме в XVII столітті, в ході довготривалої війни, що почалася проти поляків, а завершилася конфліктом за участі багатьох держав і внутрішнім розколом. Ледве усвідомив свою єдність, українська нація опинилася розділеною на частини, причиною чому були як об'єктивні обставини, так і суб'єктивні – боротьба за владу між представниками козацької еліти і протиріччя в інтересах різних соціальних верств. Серед відомих нам по іменам учасників багаторічної конфронтації чільне місце займає і гетьман Іван Виговський. А серед подій, до яких він був причетний останні роки особливо відзначають битву при Конотопі, в якій його військо одержало тріумфальну перемогу над дуже великою московською армією.

Гетьманові Виговському довелося володіти булавою на своєрідному зламі епох. Почавши свою старшинську кар'єру в роки героїчної національно-визвольної війни Богдана Хмельницького, що об'єднала націю і дала їй надію на власну державу, він завершив її, коли в Україні починалася нова ера – розбрату, безладу та розколу, коли нація втратила єдність і втратила державу. Це перебування на межі відзначилося і на тих оцінках, які дають Виговському історики. Для одних він вірний продовжувач справи великого Богдана, останній сильний гетьман доби подвигів і видатних досягнень, якого не зрозуміли свої і погубили чужі. Для інших – саме з правління Івана Євстахійовича і навіть «завдяки» його зусиллям починається відхід від принципів Хмельницького, про що свідчить договір з ненависними поляками, свара з братами московітами і знехтування правами українського народу. Тобто цей гетьман чи то почав своїми діями Руїну, чи то навпаки був останнім, хто намагався її зупинити. Розбіжність у поглядах на цю фігуру відповідає і тому, як оцінюється Конотопська битва. За Виговського «славного державника» свідчить сам факт перемоги, те, що противник залишив територію України. Проти Виговського «руйнівника» говорить участь у битві татар, чий внесок в перемогу важко переоцінити, швидкий розкол між козаками, що начебто розбили своїх ворогів. Що ж до тих, кого мало обходить такий концептуальний аналіз, Конотопська битва здається цікавою просто як досить загадкова подія з десятками неясних моментів, починаючи від кількості та складу військ і закінчуючи самим місцем, де йшов бій. Врешті-решт битва набула ідеологічних рис і викликає інтерес хоча б тому, що про неї постійно говорять політики найвищих рангів тих самих держав, представники яких в червні 1659 року вийшли на поле бою під Конотопом.

Конотопські події згадуються в усіх основних козацьких літописах – Величка, Самовидця і Граб'янки, але висвітлюються там або схематично, або як у Величка – з великою кількістю деталей, яких немає в жодному іншому джерелі, що наводить на думку про художність оповіді.

Згадують про битву польські хроністи і турецькі історики. Про велике значення баталії свідчить звіт, що був розміщений навіть у німецьких газетах. Набір даних міститься і в російсь-

ких архівах – це статейний список князя Тру-бецького, матеріали допитів полонених татар і українців. Історики досліджують листування Виговського і інших учасників подій. Зовсім недавно в Україні було знайдено ще одне джерело, що розповідає про битву – «Хроніка Дерманського монастиря», яку можна було побачити на виставці, присвяченій 350-річчю Конотопської перемоги. Вона ще чекає свого дослідника. Слід зауважити, що вже тоді інформація про битву, наприклад про втрати сторін, дуже різнилась.

В своїх роботах відвели місце битві під Конотопом відомі історики XIX століття – Соловйов, Костомаров, Маркевич, Рігельман, Лазаревський. Найбільш правдиву картину створив, мабуть, останній з них. Костомаров, як буде відзначено в одній з глав, схоже, занадто довірився літописам. Радянські історики нібито і не знали, що там відбувалося під Конотопом, бо битва ця якось вибивалася із ланцюга подій, пов'язаних із встановленням «віковічних» дружніх стосунків двох братських народів. Якщо ж вона і привертала увагу, то задля того, щоб підкреслити огидність зрадника Московії гетьмана І. Виговського. В 1990-ті роки історики незалежної України, звісно, вже не так оцінювали і гетьмана, і його перемогу. Серед тих, хто займався проблемою, багато серйозних дослідників. Але нам хотілось би назвати в першу чергу роботу В. Борисенко, А. Бульвін-ського і С. Візера «Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст.» і статтю того ж А. Бульвін-ського «Конотопська битва 1659 р.». Цей дослідник є зараз, мабуть, найвідомішим фахівцем з цього питання у нашій державі. Його ж основний опонент з російського боку – І. Бабулін, що видав, наприклад, книгу «С. По-жарський і Конотопська битва».

В нашій роботі ми спробували ще раз розглянути конотопські події, їх місце в війні, яку гетьман Виговський вів з Москвою. Окремі глави присвячені: початку формувань відносин між двома державами в епоху Б. Хмельницького; особі І. Виговського і причинам загострення відношень гетьманського уряду і північних сусідів; повстанню, що підняли проти Виговського Пушкар і Барабаш; Гадяцькій угоді, яка стала останньою краплею для Москви, що втратила надію дістатися злагоди з гетьманом. Безпосередньо о Конотопській війні (з оглядом на тривалу облогу її можна називати саме так) йдеться в двох главах книги. Остання глава присвячена завершенню війни, короткому огляду подій Руїни, що почала розгортатися в Україні, опису життя Виговського після втрати ним гетьманства.

Початок. Російсько-українські відносини за часів Богдана Хмельницького

В 1648 році в Україні почалися події, які з оглядом на їх масштаб і наслідки прийнято називати національно-визвольною війною українського народу проти Польщі. До цього призвели довгі роки національних, релігійних та феодальних утисків з боку польської шляхти, католицького духовництва, королівських чиновників тощо. Почавши війну з особистих причин, лідер козацтва Богдан Хмельницький поступово перетворився на лідера багатьох українських станів, з яких саме в ході цих подій формувалася нація. Вже перші півтора роки війни принесли новий політичний устрій, який ми з повним правом можемо називати державним. Появу нової держави на мапі Європи засвідчив Зборівський мирний договір, що був підписаний поляками и козаками в 1649 році.

Ставши державним діячем, гетьман Хмельницький повинен був впритул зайнятися і міжнародною політикою України. Тим більш, що війна з Річчю Посполитою продовжувалася, козаки потребували допомоги зовні, до того ж необхідно було не допустити, щоб таку допомогу одержав ворог. Першими союзниками козаків стали їх одвічні суперники – татари. Вже в першій битві при Жовтих Водах, а потім і в інших важливих баталіях піддані кримського хана брали участь разом з запорожцями, і їх роль в перемогах над поляками важко переоцінити. Спеціалісти з воєнної історії стверджують, що блискуча татарська кіннота не могла бути основною ударною силою, бо використовувалася лише для флангових обходів, в якості резерву і т. д. До того ж добре відомо, що союзниками татари були ненадійними. Головним своїм завданням вони бачили захоплення багатого ясиру (здобичі, в тому числі живої), і в будь-який момент готові були на сепаратний мир з супротивником, якщо були занепокоєні зміцненням козаків або можливістю великих втрат. Така поведінка татар призвела до ничійного результату Зборівської битви та української поразки під Берестечком. Але те що козаки і надалі намагалися залучити до бойових дій кримчаків, свідчить про те, що і обійтися без них було важко.

Іншими зовнішніми партнерами для гетьмана могли стати Швеція, Туреччина, Волощина, Молдавія, і ми можемо навести численні приклади існування тісних зв'язків з усіма цими державами. Однак, мабуть, найбільші надії українці мали щодо союзу з північно-східним сусідом – Московією. В цьому немає нічого дивного, і навряд чи можна вважати тісний союз, який був у підсумку встановлений між Україною і Росією, лише сприятливим дипломатичним трюком у виконанні вождя українських повстанців. Етнічна, історична, а головне – релігійна спільність двох сусідніх народів усвідомлювалась населенням України достатньо чітко.

Москва й до підписання Переяславського договору була зацікавлена в тісних контактах із Запорозькою Січчю. Січ не тільки захищала Річ Посполиту від татарських нападів, так само вона перепиняла кримчакам шлях у російські землі. За розпорядженням царя з Росії в Січ поставлявся порох, зброя, їстівні припаси. У розпал національно-визвольної війни середини XVII століття Москва прийняла рішення про скасування мита на вивіз в Україну хліба. Але незважаючи на прохання про допомогу, якими засипав Богдан Хмельницький Москву з 1648 року, Росія довгий час не йшла на складання офіційного союзу. В першу чергу, оскільки лише недавно завершила війну з Польщею. Хоча Москва і мала очевидні плани повернути собі втрачені у тій війні Чернігівсько-Сіверські землі та Смоленщину.

В 1650 році роздратований пасивністю царського уряду Хмельницький заявляв, коли «государ нас не пожалує, і допомоги не дасть, що йому государю буде, як я об'єднаюсь з воло-

хами, і з уграми, і піду і землю його спустошу, так як і волоську»¹. Через три роки союз з якимось із могутніх государів став для гетьмана вже практично необхідним. Влітку формується коаліція придунайських князівств Трансільванії і Волощини з Польщею. Незабаром до них приєднується і Молдавія, де державний переворот позбавив престолу союзника Б. Хмельницького В. Лупула. Відчувши зміну балансу сил на свою користь, польський уряд оголошує про збір нового посполитого рушення (війська) для походу в Україну. Щоправда, потрібно відмітити, що далеко не всі фахівці погоджуються з тим, що Річ Посполита в той час істотно переважала Гетьманщину в економічному становищі, і навіть наполягають на тому, що Польща була тоді напередодні господарської катастрофи. Але правдою є і те, що Україна в свою чергу зовсім не була позбавлена тих же проблем. Одне те, що за роки війни країна втратила за рахунок боїв, різанини з боку різних армій, міграції до 40 відсотків свого населення, говорить про дуже й дуже складні обставини, в яких повинен був готуватися до продовження баталій Богдан Хмельницький.

Судячи з цього, останньою краплею для Москви стала абсолютно очевидна перспектива переходу України під руку турецького султана. Саме він не дав вступити у відкрите протистояння з козаками придунайським князям і саме він активніше за всіх домагався визнання васалітету від гетьмана. В 1653 році в ставці гетьмана перебували турецькі послы, які привезли Хмельницькому санджаки – клейноди володаря, що признав зверхність султана. Звістка про це викликала шок серед московських політиків, і українська справа була переведена до найпріоритетніших. 11 жовтня 1653 року Земський собор у Москві ухвалив рішення «гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо

Запорозьке з містами їх і селами прийняти» та почати війну з Польщею. Окремо було сказано, що це робиться задля православної віри та щоб не відпустити козаків у підданство кримському хану або турецькому султану. Таким чином Росія вирішувала декілька важливих стратегічних завдань окрім очевидного збільшення власної території. По-перше, Україна замість того, щоб стати плацдармом для експансії Туреччини і Криму на північ, ставала для Москви і захисним буфером і плацдармом вже для московських операцій в південному напрямку. По-друге, міцний удар був нанесений по Речі Посполитій, хоча Росія і вдавалася до нової війни з цією державою.

Всім відомо, що переговори гетьмана і московських послів відбулися в 1654 році в місті Переяслав. 8 січня² 1654 року тут пройшла відкрита рада, що мала вирішити долю України. Говорив гетьман. Він нагадав козакам про всі нещастя, що їх зазнав український народ від поляків, турків і татар, і наголосив, що тільки московський цар може бути вірним вибором для українців. «Православний великий християнський государ, цар східний одного з нами благочестя. Крім його царської руки ми не знайдемо благополучного пристановища», – запевняв Хмельницький товариство, яке тут же дало згоду на прийняття зверхності Москви. Боярин Василь Бутурлін, який очолював посольство, передав гетьману грамоту від царя. Переяславський договір зараз є однією з найпопулярніших тем для обговорення істориками. Довгі роки вона розглядалася радянськими дослідниками виключно як акт возз'єднання двох братніх народів, здійснення їх багатовікової мети. Усілякі спроби виступити проти царя, які робили наступники великого гетьмана, розглядалися як підступна зрада. Зрада особиста і зрада інтересів українського народу, який начебто ніколи не підтримував такі спроби, залишаючись вірним договору 1654 року. Однак історики незалежної України інакше поставилися до того, що відбулося в Переяславі. Одні вважають, що мова йшла лише про воєнно-стратегічний союз, інші – що васальну присягу від свого імені дав лише Хмельницький, треті підкреслюють,

¹ В цьому році козаки здійснили свій перший похід у тому напрямку.

² Тут і в подальшому дати наводяться за старим стилем. Для переводу їх у новий стиль для XVII століття потрібно додавати десять днів.

що васальний статус не означав приєднання території країни, більшість вказує на порушення пунктів договору з боку саме Москви.

Для скептичного відношення до переяславських подій є деякі підстави. Перший конфуз відбувся там же в Переяславі, коли бояри повинні були дати присягу українському народові від імені государя. Бутурлін відмовився, бо цар не дає присяги своїм підданим. Провівши коротку нараду, гетьман все ж таки погодився продовжити церемонію і дав свою присягу. Присягнули і інші учасники ради. Але ж їх було там лише 200 чоловік. Згодом почалося приведення до присяги інших полковників і населення міст України, і ми виявляємо, що далеко не всі погодилися це зробити. Так, відмовився видатний соратник Хмельницького полковник Іван Богун та деякі його колеги. Категорично не хотіли підтримувати ідею про зверхність Москви київський митрополит С. Косів і значна частина українського православного кліру, які не бажали переходити одночасно в підлеглисть московському патріархові.

Дуже багато питань ставиться щодо письмового затвердження усних домовленостей Переяслава. Росіяни вважали ними так звані Березневі статті, які того ж року підписав цар Олексій Михайлович, але відомо, що козаки привезли до нього суттєво відрізнявшийся свій варіант документа, а московіти викреслили з нього ряд пунктів. Нам Березневі статті відомі лише по чернеткам та копіям. Згідно з ними цар обіцяв зберігати й ніколи не порушувати права і привілеї Війська Запорозького, надані польськими королями і великими князями литовськими. Установлювалася 60-тисячна кількість козацького реєстру. Податки збирали українські урядники і передавали їх до царської казни. Гетьман і старшина обиралися козаками на раді. Гетьману дозволялося підтримувати відносини з іншими державами лише за умови повідомлення цареві, при цьому відносини з польським королем і турецьким султаном заборонялися без царського дозволу. Залишався давній поділ на стани, кожний із яких зберігав свої права і привілеї. Судитися українське населення мало на основі місцевих законів та звичаїв. Посади в адміністративному апараті заміщувалися представниками місцевого населення. Підтверджувалися права православного духовництва на маєтності, якими вони володіли. Українська сторона визнавала за царем право тримати в Києві воєводу з військовою залогою й розташовувати свої війська на кордоні з Річчю Посполитою. У разі татарських нападів передбачалася організація спільних українсько-московських походів. Московський уряд зобов'язувався вступити у війну з Річчю Посполитою навесні 1654 року.

Кампанія 1654–1655 року розвивалася для України і Московії вкрай вдало. Війська вийшли на кордони етнічної Польщі, якій не допоміг навіть перехід на її бік ображеного Переяславською угодою татарського хана. В листопаді 1655 року Менглі-Гірей після поразки під Озерною вимушений був підписати з гетьманом договір про невтручання Кримського ханства в війну Московії і України з Річчю Посполитою. З півночі Польщу атакувала Швеція, а в 1656 році на територію Речі Посполитої вступив і трансільванський князь Ракоці. Події того часу поляки називають «Потопом». Для того, щоб національно-визвольна війна завершилася для України повним розгромом супротивника були всі умови, але саме тоді перший удар по московсько-українському союзу наніс царський уряд. Серед його представників була поширена думка, що найбільшу небезпеку Росії становить не зламана вже Польща, а Швеція. Тому було прийнято рішення про закінчення війни з поляками. В 1656 році у Вільно відбулися московсько-польські переговори, унаслідок яких у грудні було укладено Віленське перемир'я. За його умовами, воєнні дії між Московською державою й Річчю Посполитою припинялися. Польські послы навіть запропонували Олексію Михайловичу зайняти польський престол після смерті короля Яна Казимира. Територія Гетьманщини визначалася за умовами Білоцерківського договору в межах лише Київського воєводства. У разі обрання царя королем Речі Посполитої, Гетьманщина залишалася в її складі.

Віленське перемир'я шокувало козаків. Цілком слушно вони вважали його порушенням Березневих статей 1654 року. Мир унеможлилював повну перемогу українців в їх націо-

нально-визвольних змаганнях, не говорячи вже про принизливість території, що передбачалася для Гетьманщини. Гетьмана гнівило й те, що українські послы навіть не були допущені до наметів, де відбувалися польсько-московські переговори. Судячи з всього, тоді Хмельницький вже почував себе вільним від даної царю присяги, бо той знехтував вірністю своїх підданих. Без повідомлення государя гетьман почав переговори зі Швецією та Трансільванією про укладення нової антипольської коаліції. Українські, шведські та трансільванські війська успішно діяли в Польщі в 1657 році. Війська Д. Ракоці і козацького воєначальника А. Ждановича взяли Краків, після об'єднання з силами шведського короля Карла X Густава під владою союзників опинилися Замостя, Люблін, Брест і навіть на деякий час – Варшава. Козаки взимку-навесні 1657 року панували і в Західній Україні, гетьману присягала шляхта Волині і навіть деякі польські магнати.

Але завершити справу не вдалося. Поляки розгорнули широкий визвольний рух, на допомогу їм прийшли татари, війська австрійського імператора Фердинанда III. Швеція вимушена була вийти з території Польщі через напад на неї Данії. Трансільванський князь зазнав поразки і капітулював. Спеціальний московський посланець висловив протест проти участі українців у війні без згоди царя. Козаки під проводом А. Ждановича і І. Богуна вирішили повертатися додому і вийшли не лише з етнічної Польщі, але й з території Західної України. А 27 липня 1657 року в Чигирині помер Богдан Хмельницький, чий стан погіршився, ймовірно, не в останню чергу, через крах сподівань.

Гетьман Іван Виговський. Загострення московсько-українських відносин

Богдан Хмельницький не приховував свого бажання перетворити гетьманську владу на спадкову. Тому попервах козацька старшина вирішила передати булаву його молодшому синові Юрію Хмельницькому. На той момент йому було лише 16 років. Він не відрізнявся політичними або військовими талантами, і його обрання було даниною поваги, що мали козаки до його батька. Серед козацької старшини були й значно більш впливові особи. Наприклад, генеральний писар Іван Виговський.

Іван Виговський був вихідцем з старовинного шляхетського роду. Батько майбутнього гетьмана Євстахій (Остап) Виговський був соратником київського митрополита Петра Могили. Його старший син Іван народився десь на початку XVII століття. Вірогідно, Іван Виговський вчився в Києво-Братському колегіумі. Він чудово володів, крім української, польською, латинською, російською мовами. Його освіченість підкреслюють літописці того часу. У Івана Виговського були сестра і три брати. Один з них, Данило, був одружений на дочці Б. Хмельницького.

Свою військову кар'єру Іван почав у «кварцяному війську» Речі Посполитої. З Богданом Хмельницьким Виговський, очевидно, познайомився, коли був писарем при комісарі Речі Посполитої, який був поставлений для нагляду над козаками після поразок повстань 1637–1638 років.

Польсько-українська війна, що почалася в 1648 році, застала Івана Виговського в польських лавах. У складі війська Речі Посполитої він приймав участь в битві під Жовтими Водами. Там Виговський потрапив у полон до козаків, які продали його татарам. Він збігав, був спійманий, знов здійснив побіг і знов опинився в руках кримчаків. Ймовірно, вже тоді цей знатний, освічений шляхтич являв собою досить цінну здобич, оскільки їм зайнявся сам кримський хан Іслам-Гірей III. А домовлявся з ним про долю Виговського особисто гетьман Богдан Хмельницький. Іван Євстахійович був переданий козакам і дав гетьману присягу на вірність.

Виговський швидко зробив успішну кар'єру в апараті Хмельницького. Незабаром після свого переходу до стану козаків він вже був особистим писарем гетьмана. Виговський стає постійним учасником всіх дипломатичних переговорів, а з кінця 1649 року є вже генеральним писарем Війська Запорозького. Хмельницький все частіше доручає йому складання найважливіших документів. Польська агентура доповідала: «Виговський керує всім і сам без

Хмельницького відправляє послів». Ми бачимо генерального писаря активним учасником всіх ключових подій тієї бурхливої епохи – укладення Зборівської і Білоцерківської мирних угод з Польщею, Переяславської ради, укладення союзу з Трансільванією і т. д.

За досить короткий час Іван Виговський створив ефективне відомство – Генеральну канцелярію, що виконувала функції міністерства закордонних справ і в певному ступені – внутрішніх справ, займала центральне місце в структурі державного управління. Голова канцелярії виявив себе чудовим адміністратором і політиком. В умовах безперервної війни була створена достатньо працездатна державна машина, були зав'язані дипломатичні відносини з правителями різних держав.

Почавши листуватися з московськими воєводами міст на кордонах з Україною, повідомляючи їх про деякі таємниці відносин Хмельницького з ханом і молдавським господарем, генеральний писар змусив росіян вважати себе людиною, на якого могла б покластися Московія. Цікаво, що і Варшава вважала Івана Виговського своєю людиною, і трансільванський князь Д. Ракоці бачив в ньому свого союзника. Причиною тому була обережність голови канцелярії, ведення їм більш поміркованої, ніж гетьман, політики, неабиякі дипломатичні здібності. Хоча

не можна виключати, що така роль своєрідного буфера була узгоджена Виговським зі своїм шефом.

Відомо, що у ході війни родина Івана Виговського стала однією з найбагатших в Україні. Батько козацького лідера володів зокрема містечками Остер, Козелець, Трипілля, містом Ромни. Данило Виговський – містом Прилуки, містечками Бориспіль, Баришівка, Вороньків з селами і угіддями. Значні маєтності мали інші брати, родина сестри, дядько і племінник генерального писаря. Свого часу це стане важливою причиною ненависті до нього з боку бунтівників.

Довіра московського уряду до Івана Виговського почала зменшуватися в 1657 році. Старшина, що керувалася вже тяжко хворим гетьманом і його найближчим помічником, виявляла своє незадоволення Віленським перемир'ям, категорично відмовлялася розірвати стосунки зі шведським королем, до Москви полетіли доноси на генерального писаря від його недоброзичливців, які запевнювали царських чиновників в тому, що Виговський замислив «неправду» проти государя. Тим не менш, росіяни не поспішали сваритися з впливовим українським політиком.

А він тим часом крокував до гетьманства. Доволі швидко Івану Виговському вдалося впевнити авторитетних представників верхівки Війська Запорозького в тому, що Юрась Хмельницький ще не в змозі керувати Гетьманщиною. Козацька рада в Корсуні обрала Івана Виговського повноправним господарем булави. До цього він був свого роду опікуном при гетьмані.

Щоправда, вже тоді у Виговського були вороги серед козацтва. Колишній генеральний писар був представником поміркованого табору в політикумі Війська Запорозького. До нього входили заможні (в тому числі, забагатілі під час війни) козаки. Майнова і правова нерівність, що посилювалася серед козаків, не могла не відобразитися на політичних поглядах українців. Учасники кривавих боїв з поляками не хотіли повертатися до тяжкої праці хлібороба – хоч би і під владою «своїх» – членів козацької старшини. Шляхетське виховання багатьох козацьких керівників підштовхувало їх до пошуку компромісу з «ляхами», що також викликало роздратування рядових козаків. Вони звертали свої погляди вже не на гетьманську столицю, а на Запорозьку Січ – традиційний оплот демократії та колиску визвольної війни. Серед козацьких полковників з'являються такі, що відкрито апелювали до низів, критикували чигиринських користолюбців на чолі з Виговським.

Однак земельна власність козацької старшини формувалася поки що доволі повільно, і взагалі різниця в правовому статусі землеволодіння стала однією з причин появи напруги в відносинах України з Московією. В Московській державі того часу панувала велика земельна власність у формі вотчини, власник якої мав повне право розпоряджатися цією землею. Існувало також помісне землеволодіння, ці землі вручалися за несення державної і військової служби і не могли бути подаровані або продані поміщиком. Власне, помістя могло бути у будь-який час конфісковане царем і передано іншій особі. Дуже важливо, що в 1649 році значна більшість селян перебували в кріпосній залежності – до речі, на відміну від багатьох західноєвропейських держав, де кріпацтво в своїй класичній формі давно припинило існування.

В Україні ж війна різко змінила ситуацію, подібну до російської, яка існувала тут до 1648 року. Крупної земельної власності майже не залишилося, бо магнати – в переважній кількості поляки – вимушені були залишити територію Гетьманщини. Вигнані були і багато володарів менших за площею земель – польські шляхтичі. На звільнених таким чином землях розвивалося вже господарство селян і козаків, які не збиралися віддавати те, що було завойоване шаблею. Найбільш великими господарствами володіли тепер православні монастирі. Держава, хоча й мала формальний статус володаря усіх українських земель, не могла в особі своїх урядовців занадто швидко перейти до переділу території на користь старшини. Чимале значення для населення України мало і позбавлення кріпацького стану, що прийшло до багатьох місць-

вих хліборобів. Навіть маючи належні універсали від гетьмана на розпорядження людьми, що мешкали на їх землях, представники козацької старшини побоювалися застосовувати до них позаекономічний примус і вважали за краще вдаватися до вільного найму робітників. Ці розбіжності в земельному та соціальному питанні вже становили перешкоди для повної інтеграції України в Московську державу.

Вкажемо і на протиріччя в цілях, які мали перед собою лідери двох держав. Москва давно вже задекларувала свої претензії не тільки на «давньокиївську» спадщину, але й на роль нової православної імперії замість загиблої Візантії. «Збирання руських земель» почали московські князі ще монгольської епохи і успіхи, що мала їх столиця у справі визволення від татарського іґа і подальшої централізації держави дозволяли царському урядові не відмовлятися від цієї ідеї і в XVII столітті. Свою думку з цього приводу мали вожді національної української війни. Вони також зверталися до державницьких традицій Київської Русі. Про що, наприклад, може говорити такий титул Хмельницького, як «Єдиновладець і самодержець руський»? Або його відверте бажання приєднати до трьох основних воєводств – Київського, Брацлавського і Чернігівського – ще й західноукраїнські і білоруські землі? Але ж якась з держав повинна була перемогти в змаганні за право називатися спадкоємницею Давньої Русі.

Нарешті, дуже різнилися політичні устрої та традиції України і Росії. Государі Московської держави зробили все для того, щоб встановити міцну одноосібну владу абсолютистського типу. Навіть високі чини називали себе холопами царя, іноземці повідомляли, що влада государя над своїми підлеглими переважає владу будь-якого монарха Європи. Чи була в змозі верхівка Московії погодитися на перебування в державі автономної одиниці, до якої прагнули представники козацької старшини? Чи могла поряд з уніфікованою політичною системою Росії існувати хоча б напівдержавна, у якій діяли свої судові правила, свій соціальний і політичний устрій? Тим більш такий, який мала Гетьманщина, що виросла на традиціях козацької демократії – з виборністю старшини і гетьмана і волею значної кількості населення.

Протиріччя в баченні статусу України між козаками і царем виявилися ще на початку сумісної кампанії проти Речі Посполитої. Накази, що надходили до Чигирини від Олексія Романова, чітко показували його відношення до Хмельницького як до підлеглого. Тривогу викликали у російського уряду і дії полковника Івана Золотаренка, який воював тут в союзі з московітами. Білорусів приваблював державний і соціальний устрій України, багато хто переходив з полків білоруських шляхтичів до українських частин. На місцях на заклик козацького лідера поширювалися антифеодальні виступи селян, що силою здобували собі волю. Дехто з білоруської шляхти вже складали присягу на вірність Богдану Хмельницькому. Але ж це ніяк не влаштовувало кріпацьку Московію. Російське командування неодноразово вимагало від І. Золотаренка прискорити свої суто військові дії, що позбавило б його можливості проводити на визволених від литовців та поляків землях реформи на кшталт України. Але він продовжував виконувати стратегічний план свого керівництва, поширюючи сферу впливу гетьмана. В деяких відозвах його людей до місцевого населення говорилося навіть, що треба визнати владу Війська Запорозького, щоб «не дай Бог, не захотіла Москва своїх звичаїв і свого права», що примусить білорусів «тішитися тими ж статтями і правами, які його царська величність призволив і дав нашій Україні з паном гетьманом». Такі ж само проблеми виникали стосовно західноукраїнських земель, по яких проходили і українські і московські війська. Останні жорстоко поводитися з місцевим населенням, що намагався заборонити Хмельницький. Головне ж було те, що Бутурлін мав наказ Москви приводити до присяги цареві мешканців західних міст, а Хмельницький намагався поставити їх під свою владу. Гострі суперечки між полководцями мали місце під Львовом, який гетьман обстрілювати не хотів, а Бутурлін, навпаки, домагався штурму міста. Тим не менш, Іван Виговський на переговорах зі львівським магістратом говорив: «Доки козацька шабля зайшла, доти також мусить бути й козацьке панування». Слід думати, що така концепція не дуже влаштовувала московських поки ще союзників Війська

Запорозького. Потім необхідність виводу військ зі Східної Галичини Хмельницький обґрунтував небажанням «допустити до фортець московські гарнізони».

Того ж часу виявилися проблеми і з виконанням того пункту Березневих статей, де йшлося про кількість козацького реєстру. В нього передбачалося занесення 60 тисяч чоловік, але царський посланець почув від гетьмана, що скласти такий реєстр в умовах війни неможливо. Хмельницький наполягав на тому, що зараз по факту козаками вважає себе значно більша кількість українців.

Ще одним чинником посилення українсько-російської напруги стала проблема Слобожанщини. Туди під час останніх війн на території України потрапило чимало козаків і селян, які або не хотіли перебувати в розорених землях, або не були згідні з політикою гетьмана Хмельницького (не треба думати, що цей видатний лідер впливав на українців лише вмовляннями). Гетьман нарікав московітам, що вони вкривають у себе цих біженців, але це не завадило царському уряду продовжувати заохочувати переселенців, звільняючи їх від податків і закріплюючи їх права на слобожанські землі. Проте, тут недоброзичливість була з обох боків. Москва теж мала повне право бути невдоволеною перебуванням в Україні багатьох втікачів з Росії – колишніх кріпаків. Військо Запорозьке не мало традиції видавати таких людей, бо й само було значною мірою складено з селян, що шукали волі.

Ми вже говорили про те, як український уряд не звернув увагу на вимогу Москви узгоджувати з нею зовнішню політику. Джерела свідчать, що ще до Віленського перемир'я Чигирин мав відносини, наприклад, зі Швецією. Царські урядовці були проти цих стосунків, але Богдан Хмельницький поясняв, що цей союз необхідний і Росії, і намагався підтримувати дружні відносини з далекою північною державою. Тоді московіти затримали послів, що були відправлені з України до Швеції. Згодом виникла ще одна проблема. В 1655 році гетьманський уряд вів переговори з посланцем від Польщі – до речі, родичем Івана Виговського – Федором Виговським. Незважаючи на явне порушення Березневих статей, тоді Москва не наважилася відкрито виступити проти цих переговорів. Влітку 1655 року гетьман вів самостійні і таємні переговори з представниками придунайських князівств. Нарешті, вже згадувалося, наскільки різними були позиції Росії і України до можливості продовження бойових дій в Польщі пліч-о-пліч зі шведами. В 1656 році Москва вийшла з війни з Річчю Посполитою, не порадившись з гетьманом. Зі свого боку Хмельницький увійшов в антипольську коаліцію, одна з держав якої (а саме Швеція) перебувала у стані війни з Московією.

Таким чином, можна говорити про те, що Івану Виговському досталася вже непроста спадщина українсько-російських відносин. Маса суперечок мала місце ще при Б. Хмельницькому, а ще більше обіцяло початися завдяки глибинним протиріччям в основах внутрішньої політики, в зовнішньополітичних інтересах, державницьких доктринах України і Московії.

Вже влітку 1657 року складаються дуже гострі відносини стосовно прав, що мали щодо свого населення гетьманський уряд і вся козацька верхівка. Намагаючись реалізувати на практиці свою владу щодо міст і сіл України, представники старшини наштовхнулися на опір міщан і селян. Деякі пересічні українці і рядові козаки побачили можливість уникати податків і обов'язків, що на них накладали нові господарі – заможні та владні старшини – за допомогою московського царя, який охоче приймав такі скарги. Царський уряд почав видавати привілеї та пільги через голову гетьмана. Від деяких податків і зобов'язань був звільнений Київ, аналогічні грамоти з Москви одержали Переяслав і Ніжин. Це було пряме втручання в українські справи і не відповідало Березневим статтям. Справжній ан-тигетьманський і антистаршинський осередок формується на Запорозжі. Низове козацтво було дуже незадоволене збагаченням купки вищих чинів і було готове виступити проти них із зброєю в руках.

Дійшло до відкритого конфлікту з Московією в Білорусії. Вище була описана ситуація, коли звільнені білоруські землі полковник Золотаренко намагався покозачити і привести до присяги гетьману. Тепер там стояли війська іншого козацького полковника – І. Нечая. Мету

свою він бачив так само в інтеграції цих територій до України. Але росіяни вважали білоруські землі своїм трофеєм. Московське військо, що вже не воювало проти поляків, повернулося проти козаків і почало насильно виганяти їх загони з білоруських повітів.

Обранням Івана Виговського гетьманом замість Юрія Хмельницького Москва була дуже незадоволена. По-перше, там, судячи з всього, хотіли бачити з булавою людину менш впливову і сильну, а по-друге – вважали неприпустимим проведення таких виборів без присутності своїх представників. Тому в вересні московський уряд звертається до Виговського не як до гетьмана, а як до генерального писаря, ставлячи під сумнів його легітимність. В тому ж місяці на Лівобережжі з'являється військо воєводи Г. Ромодановського, що стає в Переяславі та Пирятині. Мету свого прибуття московіти не оголошували, але доходи з оренд, що раніше йшли з цих місць в розпорядження старшини, тепер йшли на утримання російських військ.

Одночасно почалася і агітаційна кампанія на користь Москви. Перебувавший в Україні стольник Кікін мав спеціальне завдання від свого уряду – пускати плітки про те, що покійний гетьман затримував платню козакам, що до нього начебто надходила від царя; проводити бесіди з місцевим населенням про те, що «обид і збитків» з боку козацьких полковників можна запобігти, якщо до українських міст увійдуть московські залоги.

Посилився й наступ на вольності українських мешканців з боку московських воєвод, що згідно союзницьким домовленостям перебували у великих містах. Можливо це взагалі потрібно вважати головним чинником погіршення стосунків між Москвою та Чигирином. Втручання у внутрішні справи, про яке йшлося вище, тут набувало конкретних рис. Складається враження, що багато хто з воєвод відчував себе не як начальник залоги, а як повновладний господар міста і всієї околиці. Їх накази, їх суд і їх покарання, що все частіше застосовувалися до місцевого населення, викликали все далі більше роздратування.

Добре усвідомлюючи можливі наслідки для української державності, що несла з собою політика Москви, гетьман Іван Виговський вже восени 1657 року шукав собі інших могутніх союзників. Хід подій знов підштовхував володаря булави до переговорів з татарами. Росія для Кримського ханства завжди залишалася принциповим супротивником, і ще за життя Богдана Хмельницького татари докладали чимало зусиль для його розриву з Москвою. Проблемою для нового гетьмана залишалося те, що далеко не всі його співвітчизники були готові до дружби з бусурманами. В першу чергу це стосується запорожців. Перші посли, що поїхали від Виговського до Бахчисарая, були схоплені січовиками та втоплені у Дніпрі. Того ж року запорожці здійснили походи на Крим та Очаків. Взагалі, можна казати, що з осені 1657 року Січ фактично виходить з підпорядкування гетьману. Вже його обрання тут було прийнято з незадоволенням. На козацькій раді лунало, що гетьмана потрібно обирати на Запоріжжі. Після пояснювального листа Виговського керівники Січі видали йому найбільш голосливих супротивників гетьмана, але перехоплені листи Чигирина до Бахчисарая знов змінили ситуацію не на користь Виговського. Новим кошовим отаманом був обраний Яків Барабаш – принциповий супротивник чигиринського уряду. Запоріжжя ніяк не могло примиритися з карколомним збагаченням деяких представників козацтва, січовики не розраховували на платню від будь-якого монарха, а заборона вдаватися до походів в Крим позбавляла їх своєрідне воєнно-політичне утворення економіко-ідео-логічної основи існування. В цих умовах Запорозька Січ не поділяла інтересів Гетьманщини і зіграла на новому етапі руйнівну роль в історії держави, виступив, за словами історика Ю. Мицика, «проти своєї дитини» – Української держави. Ставку низові козаки зробили на Московію, чий монарх свого часу і знищить Січ.

Проблемою було те, що для багатьох мешканців України Запоріжжя залишалося уособленням безкомпромісної боротьби за права знедолених, простого народу. Трагедією Виговського стала розбіжність у поглядах на зовнішню політику між верхівкою держави та народними масами – особливо на лівому березі Дніпра. В старшині гетьман легко знайшов підтримку. За союз з татарами, що неминуче призводив до загострення відносин з Москвою, були такі

авторитетні керівники, як генеральний обозний Т. Носач, генеральні судді С. Зарудний і І. Кравченко, генеральний осавул І. Ковалевський, полковники Миргородського полку Г. Лісницький, Ніжинського – Г. Гуляницький, Київського – А. Жданович, Переяславського – П. Тетеря, Вінницького – І. Богун, Брацлавського – М. Зеленський. Підтримку Виговський знаходив серед духівництва та шляхти. Але намагаючись пояснити новий курс в політиці своїм підлеглим, деякі полковники наштовхнулися на серйозний спротив населення. Це стосується, наприклад, Лубенського і Миргородського полків. Полтавський же мав і полковника, що був проти Виговського і татар. Для багатьох українців Москва була близькою за мовою, релігією і історією і тому розцінювалася як дружня держава, захисниця. До того ж російські війська все ж таки не брали ясир на протязі майже двохсот років, що робили татари, навіть перебуваючи в союзі з козацькими керівниками.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.